

Uudet tuulet uralistiikassa

Juha Janhunen

Janne Saarikivi: *Substrata Uralica: Studies on Finno-Ugrian substrate in northern Russian dialects.* Tartu University Press, 2006. 297 s. [Väitöskirja suomalais-ugrilaisessa kielen tutkimuksessa, esitetty Helsingin yliopistossa 2.12.2006.]

Paradigmanvaihdoksia on aina mielenkiintoista seurata. Usein ne johtuvat nuoren tutkijapolven tarpeesta toteuttaa itseään tuomalla keskusteluun uusia ongelmia ja uudenlaisia näkökulmia. Kapina vanhan polven dogmeja vastaan johtaa usein tieteenalan edistymiseen ja uusien ratkaisujen löytymiseen. Harvinaista ei ole tosin sekään, että uudet ongelmat ja ratkaisut ovat näennäisiä, ja uudet teoriat vain jo olemassa olevan tiedon kertausta. Varsin usein näkökulmat vaihtuvat syklisesti, siten että uusi sukupolvi joutuu uudelleen rakentamaan sen, minkä edellinen on rikkonut. Tässä tilanteessa voi vain toivoa, että dialektinen kehitys kulkee koko ajan parempaan suuntaan. Paras vallankumous on tieteessäkin aina vastavallankumous.

Uralistiikka eli fennougristiikka vältti sen rajun paradigmanmuutoksen, joka kohtasi Suomen fennistiikkaa 1970-luvulla, jolloin koko aikaisempi, diakroniaan ja dialektologiaan suuntautunut korkeatasoinen tutkimusperinne vaihtui väkivalloin ”modernin” kieliteorian malleihin. Fennistiikka on kuitenkin ohittanut vallankumousvaiheen ja on nykyisellään monipuolisempaa ja kenties korkeatasoisempaakin kuin koskaan ennen. Uralistiikassa taas diakroninen näkökulma on niin itsestään selvä ja vertailevan kielentutkimuksen metodi niin vakiintunut, että varsinaista ”modernin” teorian tarvetta ei ole ilmennyt. Luja luottamus vanhoihin totuuksiin on toisaalta ajanut uralistiikan ainakin joiltain osin pysähtyneisyyden tilaan, josta on pakko löytää ulospääsy.

Ajoituksen ongelma

Uralistiikan ehkä keskeisimmät ongelmat, joihin tutkimus on jo kahden vuosisadan ajan etsinyt

vastauksia, koskevat aikaa ja paikkaa: mistä ja miten uralilainen kielikunta levisi, ja mistä alkaen uralilaisia kieliä on puhuttu niiden nykyisillä alueilla? Nämä kysymykset liittyvät myös uralilaisen kielikunnan sisäiseen taksonomiaan ja siihen, miten kielet ylipäänsä leviävät paikasta toiseen. Aihe on mitä suurimmassa määrin tieteidenvälinen, sillä kielten takana ovat aina niiden puhujat, ihmiset, jotka muodostavat kieliyhteisöjä, kansoja, joilla puolestaan on muitakin kuin kielellisiä ominaisuuksia. 1950-luvulta alkaen suomalaiseseen uralistiikkaan vakiintui se näkemys, että väestöt, kielet ja kulttuurit ovat erottamattomassa yhteydessä toisiinsa. Niinpä ajateltiin, että kieliä voidaan ajoittaa väestöjä ja kulttuureja koskevien ajoitusten perusteella.

Ensin kehittyivät arkeologian ajoitusmenetelmät, ja ne osoittivat, että esimerkiksi Suomessa on vallinnut kulttuurien jatkuvuus kivikaudelta lähtien. 1980-luvulta alkaen ovat kehittyneet myös väestögenetiikan menetelmät, joiden perusteella voidaan arvioida, tosin edelleen varsin hapuilevasti, väestöjen ajallisia etäisyyksiä toisistaan. Genetiikka on osoittanut, että myös väestöillä on huomattava paikallinen jatkuvuus, ja esimerkiksi suomalaisten geeniperimästä suurin osa on vanhaa paikallista perua. Tämä näyttäisi vain vahvistavan arkeologian antamaa kuvaa siitä, että myös suomen kieltä, tai sen suoria edeltäjiä, on puhuttu Suomessa tuhansia vuosia.

Riippuen siitä, painotetaanko arkeologisia vai geneettisiä yhteyksiä, kielellisissä ajoituksissa voidaan tulla hyvin erilaisiin tuloksiin. Arkeologista mallia ovat Suomessa viime vuosina kehittäneet varsinkin Christian Carpelan ja Asko Parpola, jotka edelleen uskovat siihen, että kielten paikallinen jatkuvuus voidaan yhdistää kulttuurien jatkuvuuteen. Suomessa ja sen lähialueilla tämä merkitsee käytännössä operointia jääkauden jälkeisessä ajassa (holoseenissa). Väestögeneettisen mallin puolesta taas ovat esiintyneet Kalevi Wiik ja Pauli Saukkonen, joiden mukaan kielten liikkeitä kartalla voidaan seurata ennen kaikkea väestöjen geneettisten suhteiden avulla. Tämä mahdollistaa kielellisten ajoitusten ulottamisen pitkälle viimeisen jäätikköitymisen aikaan (pleistoseeniin).

Wiikin "koulukunnan" näkemyksiä pidetään yleisesti "vallankumouksellisina". Sitä ne ehkä ovatkin, mutta eivät niinkään ajoitustensa takia kuin siksi, että Wiik ja hänen kannattajansa luopuvat vertailevan kielentutkimuksen vakiintuneista periaatteista. Wiikin (ja Saukkosen) mukaan kielellisiä identiteettejä voidaan kyllä ajoittaa ja paikantaa hyvinkin kauas mui-

naisuuteen, mutta nämä identiteetit eivät ole lineaarisessa yhteydessä nykyisiin, sillä kielten eriytymistä ei tämän näkökannan mukaan ohjaa divergenssi vaan konvergenssi. Niinpä esimerkiksi Euroopan nykyiset kielet tulee käsittää eriaikaisten kielikontaktien summiksi. Näkemys muistuttaa jossain määrin sitä marrilaisuutena tunnettua kielihistoriallista mallia, joka oli virallisen opin asemassa Neuvostoliitossa, kunnes Stalinin nimellä julkaistu sanomalehtiartikkeli vaihtoi paradigman.

Jos ajatellaan vain absoluuttisia ajoituksia, ei loppujen lopuksi ole paljon merkitystä sillä, uskotaanko, että esimerkiksi suomen kieli on ollut läsnä Euroopassa 5 000, 10 000 vai 20 000 vuotta. Terve järki on jo pitkään sanonut, että arkeologiaan ja väestögenetiikkaan perustuvat kielihistorialliset ajoitukset ovat periaatteessa yhtä kestävämpiä. Kielten ominaisuuksiin kuuluu, että niitä voidaan vaihtaa, ja historiallinen evidenssi osoittaa, että niitä todella vaihdetaan. Esimerkiksi Välimeren alueella, jonka historiaa tunnemme kirjallisista lähteistä 3 000–4 000 vuoden ajalta, kielet ovat vaihtuneet ja kielirajat siirtyneet moninkertaisesti, ja prosessi jatkuu yhä. Kielten läsnäolo nykyisillä alueillaan on yleisesti hyvin nuorta, ja tyypillistä on, että nykyisten kielialueiden ikä voidaan laskea pikemminkin sadoissa kuin tuhansissa tai kymmenissätuhansissa vuosissa.

Janne Saarikivi kuuluu siihen nuoren polven fennougriin joukkoon, jotka ovat oivaltaneet, että uralistiikan sekä perinteisissä (arkeologisissa) että "vallankumouksellisissa" (väestögeneettisissä) ajoituksissa on jotain vialla. Muita saman sukupolven ja näkökannan edustajia ovat Ante Aikio, Jaakko Häkkinen ja Petri Kallio. Kuten niin usein käy, uusi ja tässä tapauksessa epäilemättä oikea näkökulma pyrkii esiin useaa eri tietä ja osittain erilaisilla argumentaatioperusteilla.

Yksi keskeinen argumentaatioperuste kielihistoriallisten ajoitusten lähentämiseksi kohti nykyaikaa on substraattitutkimus. Tätä käsittelee Saarikiven väitöskirja, jonka kohteena on Pohjois-Venäjän suomalais-ugrilainen substraattinimistö.

Paikannimissä muistoja muinaisuudesta

Oli varsin sopivaa, että Saarikiven väitöskirja esitettiin 2. joulukuuta, M. A. Castrénin syntymäpäivänä (joka on myös Suomalais-Ugriilaisen Seuran vuosikokouspäivä). Castrén oli nimittäin, vanhemman tukijansa A. J. Sjögrenin ohella,

yksi ensimmäisistä Pohjois-Venäjän substraattinimistöjen tutkijoista. Castrénilla oli myös varsin nykyaikainen käsitys kielihistoriallisista ajoituksista, sillä hänen pääasiallisena ajoituslähteenään olivat venäläiset aikakirjat, joiden mukaan Pohjois-Venäjä venäläistyi kielellisesti vasta viime vuosituhatvuoden alkupuolella, osin vielä myöhemmin. Välittömästi ennen venäjää alueella puhuttiin suomalais-ugrilaisia kieliä.

Vaikka Saarikiven työ on rakenteeltaan artikkeliväitöskirja (se koostuu viidestä erikseen julkaistusta artikkelista), se toimii hyvin myös itsenäisenä monografiana, erityisesti siksi, että se sisältää poikkeuksellisen laajan kehysosuuden (johdanto ja lopetus) sekä erilliset kommenttijaksot kuhunkin artikkeliin. Artikkelit, joista kaksi on julkaistu uralistiikan ”virallisilla” kielillä (saksa ja venäjä), ovat alun perin ilmestyneet kuuden vuoden aikana (2000–2006), ja Saarikiven näkemykset yksityiskohdista ovat työn kuluessa jonkin verran muuttuneet, mitä hän ei kommenttijaksoissa kaihdakaan tuomasta esille. Tästä huolimatta työ on hyvin yhtenäinen: se pohjautuu vertailevan kielentutkimuksen metodin vankkaan hallintaan. Toisin kuin usein luullaan, vertaileva kielentutkimus tutkii myös kielikontakteja, ja oikeastaan metodin suurin merkitys onkin siinä, että sen avulla voidaan luotettavasti tehdä ero divergenttisten ja konvergenttisten ominaisuuksien välillä.

Saarikivi tutkii lähinnä paikannimiä, erityisesti hydronyymejä, joskin yksi väitöskirjan artikkeleista käsittelee myös antroponymiaa. Hydronyymit ovat tunnetusti paikannimistön stabiileinta osaa, ja niissä on voinut säilyä muistoja muinaisuudesta monen kielenvaihdoksen takaa. Vanhinta kerrostumaa edustavat yleensä makrohydronyymit, suurten järvien ja jokien nimet, joita on vähän ja harvassa. Mikrohydronyymit eivät ole yhtä vanhoja, mutta niiden korpukset ovat suurempia, niin suuria, että niitä voidaan analysoida myös tilastollisesti. Toisaalta aineiston paljous pakottaa tutkijaa operoimaan tapaustutkimuksilla. Saarikivi on valinnut erityiseksi kohteekseen Viena-joen vesistöön kuuluvan Pinega-joen alueelta noin 1200 primaaria substraattitoponymia, jotka hän on seulonut esiin ehkä jopa 50 000 paikannimen kokonaisuudesta.

Näin suuria aineistoja ei yksi tutkija voi kerätä. Pohjois-Venäjän paikannimistö on jo pitkään ollut korkeatasoisen tutkimuksen kohteena Venäjällä erityisesti Jekaterinburgissa vaikuttavan Aleksandr Matveevin ja petroskoilaisen Irma Mullosen (Saarikiven vastaväittäjä) ansiosta.

Saarikivi on menestyksellisesti hyödyntänyt venäläistä asiantuntemusta ja sen tuottamia koelmia. Merkittävää on silti, että hän on myös itse kerännyt nimistöä kentällä, ja Pinega-joen alueella häntä voidaan pitää jopa systemaattisen nimistöntutkimuksen pioneerinä. Väitöskirjan artikkelit toimivatkin oikeastaan teoreettisena johdatuksena Saarikiven valmistelemaan monografiseen tutkimukseen, jonka kohteena ovat nimenomaan Pinega-joen alueen paikannimet.

Saarikiven aineisto osoittaa, että sekä Pinega-joen että lähiseudun muiden vesistöalueiden nykyisin vallitsevan venäläisen paikannimistön alla on vahva suomalais-ugrilainen substraattikerrostuma. Kielellisesti tämä substraatti selittyy lähinnä itämerensuomalaiseksi, mikä ajallisesti merkitsee sitä, että se on voinut syntyä vasta, kun itämerensuomelle tyypilliset kielelliset innovaatiot olivat tapahtuneet. Johtopäätös on yksinkertainen: ennen venäläistymistä Pohjois-Venäjällä puhuttiin itämerensuomalaista kieltä. Jälkiä tästä kielestä on lainasanojen muodossa säilynyt myös permiläisellä taholla. Paikoin esiintyy kuitenkin myös nimistöä, jossa on saameen viittaavia piirteitä, mikä puolestaan merkitsee, että alueella on puhuttu myös saamentyyppistä kieltä.

Paleoeurooppalainen kieli

Ajatus Pohjois-Venäjän myöhäisestä venäläistymisestä ei ole sinänsä uusi eikä yllättävä. Varsinkin Venäjän omassa tutkimusperinteessä sekä lingvistiit että arkeologit ovat vanhastaan olleet hyvin selvillä siitä, että kielenvaihdoksia on Venäjällä tapahtunut nykyaikaan asti. Venäläiset ovat myös jo pitkään kummastelleet sitä suomalaisen uralistiikan näkemystä, jonka mukaan Suomessa ei olisi tapahtunut merkittäviä kielenvaihdoksia kivikauden jälkeen. Suomalainen näkemys on sitäkin kummallisempi, kun sekä historiallinen että kielellinen aineisto osoittaa selvästi, että erityisesti itämerensuomalaisen kielten alueellinen historia on ollut kiinteässä yhteydessä slaavilaisten kielten pohjoiseen ekspansioon, joka alkoi vasta ensimmäisen vuosituhatvuoden loppupuolella.

Saarikivi rohkeakin tehdä sen oletuksen, että myös Suomen alueella on tapahtunut kielenvaihdoksia, jopa suhteellisen hiljattain. Samaa ajatusta on kehittänyt Ante Aikio, joka historiallisten tietojen ja nimistöaineiston pohjalta on osoittanut, että Sisä-Suomen pääkielenä oli saame aina siihen asti kunnes kaskiviljelyn leviäminen viime tuhannen vuoden kuluessa toi alueelle suomen-

kielisen maanviljelyskulttuurin. Saame siirtyi tässä vaiheessa kartalla pohjoiseen, nykyiselle saamelaisalueelle, jossa se puolestaan assimiloijoukon tarkemmin tuntemattomia substraattikieliä. Mutta, kuten Saarikivi toteaa, saame ei ollut alkuperäinen kieli Sisä-Suomessakaan, vaan senkin takana oli substraattikieliä, joita voimme nimittää vain yleisesti "paleoeurooppalaisiksi".

Paleoeurooppalaista substraattia voi myös tutkia paikannimistön avulla. Esimerkiksi Suomen suurten järvien nimet (Päijänne, Saimaa, ja useat muut) eivät selity minkään tunnetun kielen pohjalta, vaan periytyvät aivan ilmeisesti maan muinaisista paleoeurooppalaisista kielistä. Paul Ariste korosti aikoinaan sitä, että substraattikielten sanastoa on todennäköisesti säilynyt myös topografisessa terminologiassa. Tätä ajatusta Saarikivi kehittää edelleen ja olettaa Aristen tavoin, että monet suomen kielen maastoappellatiivit (tyyppejä mäki, niemi, saari) ovat paleoeurooppalaisia substraattisanoja. Tosin suuri osa näistä on saatu kieleen Suomen itäpuolella, itämerensuomalaisessa alkukodissa, josta ne ovat periytyneet suomen lisäksi myös kaikkiin muihin itämerensuomalaisiin kieliin. On mahdollista, joskaan ei varmaa, että Suomen alueen paleoeurooppalaiset kielet sammuvat saamelaiseksansion alle, joten niiden jäljet suomen kielessä saattavat rajoittua paikannimistöön.

Vastavallankumouksen tiennäyttäjänä

Saarikiveä voi ehkä lievästi moittia siitä, että hän ei riittävästi korosta sitä, että kielenvaihdoksissa on yleensä kyse nimenomaan kielen eikä väestön vaihtumisesta. Nykyisellä väestögenetiikan läpimurron aikakaudella on käynyt yhä ilmeisemmäksi, että paikalliset geenit jatkuvat väestöissä siitä huolimatta, että kielet vaihtuvat. Näin kävi myös Pohjois-Venäjällä: sen itämerensuomalainen väestö ei kadonnut mihinkään venäläistymisen edetessä, vaan se alkoi puhua venäjää. Kielten valtataistelussa käy usein niin, että vahvimman aseman saava kieliyhteisö ei suinkaan välttämättä levitä geenejään ympäristöönsä vaan päinvastoin imee geenejä ympäristön muilta kieliyhteisöiltä.

Saarikivi on myös tarpeettoman varovainen arvioidessaan substraattikielten rakennevaiku-

tuksia. On tunnettua, että kun kieli leviää uudelle alueelle, se omaksuu paitsi sanastoa myös rakennepiirteitä alueen alkuperäisistä kielistä. Sanaston osalta vieraat vaikutteet on helppo yksilöidä, mutta rakennepiirteet kehittyvät yleensä kielen omista lähtökohdista käsin. Niinpä esimerkiksi venäjän kielen muista slaavilaisista kielistä poikkeavat ominaisuudet selittyvät muodollisesti kaikki sisäisen kehityksen tuloksiksi. Tätä huolimatta ne asiallisesti ovat aivan varmasti syntyneet muiden kielten, ennen kaikkea itämerensuomalaisien substraattikielten vaikutuksesta. Näitä substraattikieliä puhuttiin Venäjän syntyvaiheessa paljon Saarikiven tutkimaa Pohjois-Venäjää etelämpänä.

Mielenkiintoista onkin, että Pohjois-Venäjän itämerensuomalaistuminen oli aivan ilmeisesti hyvin myöhäinen kehitys, joka tapahtui vain joitakin satoja vuosia ennen alueen venäläistymistä. Kyse on oikeastaan samasta ekspansiosista, joka levitti itämerensuomalaiset kielet Pohjois-Baltiaan ja Suomeen: yksi tämän ekspansion haaroista suuntautui Pohjois-Venäjälle, mutta täällä itämerensuomalainen kielimuoto jäi melkein välittömästi sitä seuranneen venäläisen ekspansion alle. Tässäkin tapauksessa on hyvä huomata, että vaikka Pohjois-Venäjälle hyvin mahdollisesti myös muutti uutta väestöä, alue ei ollut tyhjä entuudestaan. Yksi alueen esi-itämerensuomalaisista kielistä saattaa olla ollut saame, mutta kieliä oli varmasti muitakin, ja vähintään saamen takaa tulevat jo esiin tuntemattomat paleoeurooppalaiset substraattikielien.

Saarikiven väitöskirja asettaa ajan ja paikan ongelmat uralistiikassa uuteen järjestykseen. Työ toimii eräänlaisena vastavallankumouksen tiennäyttäjänä, sillä se osoittaa, että vertailevan kielentutkimuksen klassiset menetelmät toimivat uralistiikassa edelleenkin. Uudet ajoitukset merkitsevät myös paluuta vanhaan, sillä ne ovat lähempänä sitä paradigmat, josta uralistiikka Sjögrenin ja Castrénin voimin lähti liikkeelle. Mutta ilman niitä virheitä, joita välissä olleet sukupolvet ovat tehneet, emme voisi olla varmoja siitä, että nyt saavutettu tulos on oikea.

Kirjoittaja on Itä-Aasian kielten ja kulttuurien professori Helsingin yliopistossa